

B. TÓTH KLÁRA

Beszélgetés Kulin Ferencsel*

2018 JÚNIUS 12.

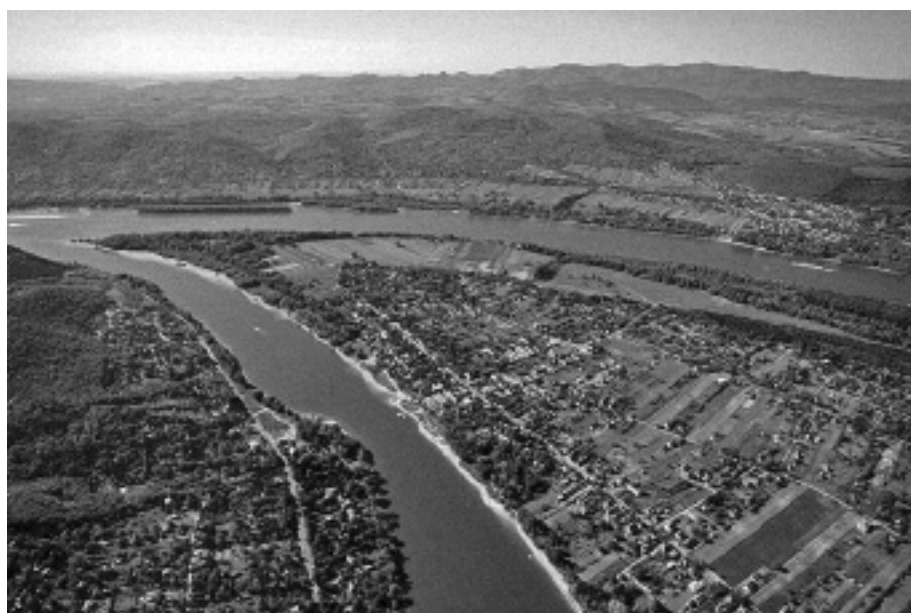
– Úgy tudom, hogy Ön is járt ki Kisorosziba Mészöly Miklósékhoz Alexa Károllyal, ahol számtalan író és művész fordult meg a hetvenes évek elejétől, többen le is telepedtek a faluban, Sváby Lajosék, Nádas Péter és Salamon Magda, Simonffy András, Kukorelly Endre. Tudna mesélni erről az időszakról?

– Az említett nevek mellett eszembe jut még Balassa Péter, akinek szintén volt ott házikója, egy időben nagyon jóban voltam vele, s néhányszor ki is mentem hozzá. Nem tudom pontosan, hol volt a ház, ez a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején volt. Nagyon szerettem, közöltük is rendszeresen a kritikáit. Azok közé tartozott, akikkel végül is – összebékíthetetlen politikai nézeteink miatt – sajnálatosan megromlott a kapcsolatunk. Egyszerűen tudomásomra hozta, hogy velem többé nem tárgyal, mert én az MDF-ben vállaltam szerepet. Nem mondom, hogy ő aktív politikusként odakötődött volna a másik táborhoz, mindenestre ellenszenvvel figyelte azt, amit mi csinálunk. Holott, ha már a nevét említettem, éppen a rendszerváltozással kapcsolatban felidézhetek egy történetet. Egyike volt a „négyeknek”, akik 88-ban aláírást szerveztünk Knopp András kinevezése ellen, akiből államtitkárt vagy miniszterhelyettest akartak csinálni. Knopp az Aczél-korszaknak egyik emblemikus figurája volt. Egészen konkrétan ő volt az, aki a főszerkesztői értekezleteken ismertette a tilalmi listákat, hogy kiket nem szabad közölni. A „nemlétező” cenzúrának volt a főszereplője, s ezért nem jót jelentett a neve.

Azok után, hogy már kezdett recsegni-ropogni az egész Kádár-rendszer és akkor még őt próbálják odatenni a fejünk fölé, ez kivágta a biztosítékot a köreinkben, és akkor Czakó Gábor, Alexa Károly, Balassa Péter és én indítottunk el egy aláírási ívet. Végül is közel 200 aláírást gyűjtöttünk vezető értelmiségiek körében: tiltakoztunk a Knopp-akció ellen, és ha jól emlékszem, akkor valamit mérsékeltek is a szándékukon, nem emelték olyan pozícióba. Ez a Kádár-rendszer utolsó előtti éve volt. Egy ilyen akcióban, ami még politikainak is mondható, még együtt voltunk Balassa Péterrel, de aztán megromlott a kapcsolatunk.

Én nagyon nagyra becsülöm az ő esszéírói munkásságát, annak ellenére, hogy sok vitám volt vele, és hogy utólag is a szellemi életnek azon a pólusán látom a helyét, amellyel nekem nem politikai, hanem inkább értékrendi és világnézeti vitám volt. Hadd említsem itt meg, egész pontosan nem emlékszem, de talán 87-ben lehetett,

* A Művészkolóniák Kisorosziban című kutatás részlete. A szerző – akinek édesapja évtizedekig a falu református lelkipásztora volt – a XX. század elejétől kívánja feltérképezni a Szigetcsúcs településéhez kötődő művészetet, a térség kulturális és spirituális mozgalmait.

amikor Csengey Dénessel volt egy nevezetes vitája, és ebben a vitában tulajdonképpen két értelmiségi eszmény rajzolódott ki. Balassa szerint a szabadság kizárólag az esztétikumban teremthető meg, Csengey Dénes pedig azt a nagyon markáns álláspontot képviselte, hogy kutya kötelességünk megpróbálni, hogy a közéletben és a politikában is megteremtjük a szabadságot. Tehát Dénes akkor már olyan szerepvállalásra készült, amelyre később – az általa is előkészített – lakiteleki program kínált lehetőséget. Mindezt Kisoroszi említése juttatta eszembe. Péter fiatalon meghalt, de a nemzedékének ma is kiemelkedő képviselőjeként tarthatjuk számon, akinek – vitáink ellenére – nagyon szerettem az írásait. Tekintélyes képviselője volt a nemzedékének: az esztétika, az irodalomelmélet, a művészetelmélet területén maradandó értékű műveket alkotott.

A másik bonyolultabb kapcsolat szintén részben Kisoroszihoz kapcsolódik. Láthatóvá válságban volt Mészölyék nyaralójával Kukorelly Bandié, nem tudom, meddig.

– 16 évig lakott ott.

– Én egyébként közelebről ismertem, mert én is szentistvántelepi (budakalászi) vagyok. Jóllehet ő 7-8 évvel fiatalabb nálam, de gyerekkorunk jó részét együtt töltöttük, mert ők kijártak a nagyszüleikhez, később, már felnőttként vett ott egy házat, és most is ott él. Tehát mi a focipályán és a pingpongasztal mellett kerültünk közel egymáshoz, de Kisorosziiban is voltam nála többször, mert a Duna-part az mégiscsak kellemebb kikapcsolódási lehetőség volt. Kicsit hasonlóan alakult vele is a kapcsolatom, mint Balassa Péterrel. Egyfelől egy nagyon régi, nagyon jó barátság, másfelől pedig jött a politika és összekavarodtak a dolgok. Talán éppen az utóbbi hetekben látszik oldódni ez valamelyest. Most volt egy akadémiai vita az irodalomtanításról, és abban ő is részt vett, én is részt vettem, és hát legalábbis tudunk kommunikálni egymással, úgy érzem elég hasznosan.

Mészöly Miklóssal pedig – a kora miatt is – ilyenfajta közeli barátságban nem voltunk, mert ő az előző generációhoz tartozott, de hát nagyon a szívünkhöz nőtt. Én akkor ismerkedtem meg vele személyesen, amikor már a Mozgó Világot csináltuk, és a szerzőnk volt, de miután ő gyakran ment ki Kisorosziiba, és ily módon útba esett neki Budakalász, gyakran beugrott hozzánk. Nagyon emlékezetes beszélgetéseink voltak, sőt nem csak beszélgetéseink. A lányaim picik voltak még, és Miklós a lakásunkban dedikálta nekik az egyik mesekönyvét. Engem nagyon mély vonzalom fűzött hozzá, nem pusztán az írásai, hanem az emberi értékeiért, tulajdonsági miatt is. És mégis, anélkül, hogy konfrontálódásra került volna sor közöttünk, azt kellett megélnem, hogy rossz szemmel nézi, amit csinálok. Tehát az MDF-es időszakban vállalt szerepemet rossz szemmel nézte. Nem sokkal a halála előtt volt még egy beszélgetésünk, akkor ő nagyon morc volt, és – mintha üzeni akart volna a kultúrpolitikának, azt mondta, hogy ő nem bírja tovább ebben az országban, és ki fog menni Kanadába, mert meghalni se akar már itt.

Szóval Kisoroszi sajnálatos módon ilyen furcsa konfliktusos történeteket juttat az eszembe, méghozzá az irodalmi élet jeles figuráival összefüggésben, akikre változatlanul nagy szeretettel gondolok, és akiknek az emlékét ma is ápolom magamban. De hát, mint ahogy rengeteg mindenbe, ezekbe a kapcsolatokba is beleszólt a politika.

– Mi Miklósékkal nagyon szoros barátságban voltunk családotul, ők a szüleink generációjához tartoztak. Polcz Alaine szinte a második anyám volt, a sok kamaszkori probléma, amin az ember keresztülmegy, kikészített, én is túl érzékeny kamasz voltam, végül idegstanatóriumig fajult a dolog, de nélküle nem tudom, hogy másztam volna ki belőle. Hatalmas segítség volt nekem Alaine, 1969 óta, akkor jöttek először Orosziba. Nagyon sokat jelentett nekem és az egész családuknak. Ők nagyon áldozatkész emberek voltak, nagyon segítettek az erdélyieket, vagy ha valahol természeti katasztrófa volt, árvíz vagy földrengés, rohantak segíteni, gyűjtötték a ruhákat, mikor mire volt szükség, azonnal mozdultak. Alaine-nek hatalmas lelke volt.

– Persze, ismertem őt is nagyon jól.

– Nem tudom hova tenni azt, hogy az egyik politikai oldal kisajátítja őket. Szerintem ők sokkal összetettebb, sokkal autonómabb személyiségek voltak annál, hogy most utólag így elvágólagosan oda lehessen őket sorolni. Ahogy nézegetem a régi fényképeket, pl. a születésnapján Helle Mária készített remek fotósorozatot a jelenlévő barátokról.

– Ő volt a Mozgó Világnak a fotósa.

– Ott olyan emberek voltak együtt, akik most már a jobb-, illetve baloldal prominens képviselői, akik többnyire már nem is köszönnek egymásnak, ott még nagy nevetgélés közepette együtt ünnepeltek. Kisorosziban is nagy közös tábortüzek, iszogatások mellett együtt voltak a legnagyobb barátságban, és amivé fajult ez az egész rettenetes szétválasztódás, igazából ez vitt arra, hogy belefogjak a témába és megkeressem azt a pontot, amikor még ezek az emberek egyet akartak, bár Czakó Gáborral is beszéltem erről, szerinte nem is volt ilyen pont. Ezek az emberek mindnyájan utálták a Kádár-rendszert, de most már az a kérdés, hogy tényleg akartak-e egyet valaha, vagy már akkor is megvolt látens módon ez a széthúzás, csak akkor még annyira ez a közös ügyük volt, a rendszertől való megszabadulás vágya, hogy elfedte a háttérben húzódo különböző felfogásokat?

– Igen, én azt hiszem, nem volt az széthúzás, sokféleség volt. Az teljesen nyilvánvaló volt, hogy különböző alkatú, világnézetű, közösségi ügyekhez való viszonyában különböző affinitású emberekből állt ez a – hadd mondjam így – Mozgó Világ-tábor. De ez nem volt akadálya annak, hogy – folytonosan társalognva – emberileg is a legjobb kapcsolatban legyünk egymással. Tehát én azt hiszem, hogy ez egy kívánatos

állapota lehet egy későbbi időszaknak is, mert arról álmodni sem érdemes, hogy gondolkodásmódjában, világnézetében tökéletesen összehangolódjon a magyar értelmiség. A gyökereink annyira különbözőek, hogy ha összehangolódnánk, az azt jelentené, hogy elfelejtettük, honnan is jöttünk.

Kell ez a sokféleség, csak az az áldatlan ellenségeskedés, szorongás, gyűlölködés és gyanakvás, ami már 85-től kezdett eluralkodni rajtunk, az vált elviselhetetlenné a 90–94-es első ciklus idején. És hát voltak ebben természetes, a politikai polarizációval szükségképpen együttjáró ellentétek is, mert hiszen mi akartuk, hogy rendszerváltás legyen, többpártrendszer legyen. Nem akarhattuk, hogy mindenki ugyanabba a pártba menjen, tehát az, hogy az egyik ebbe, a másik abba a pártba megy, az abszolút természetes volt. Azt, hogy ez ilyen soha nem gondolt heveségű és mélységű ellentétbe, érzelmi szembenállásba csapjon át, nem gondoltunk.

Elmondok egy sztorit, ami bennem máig szomorú emlékeket hagyott. Miután én lettem az első ciklusban a Parlamentben a kultúra felelőse, volt egy nagyon hosszú nevű bizottság: Oktatás, Kultúra, Sport, Rádió és Televízió Bizottság. Ez tartozott hozzám, és ebben a szerepemben, egyszer még az elején, 91-ben lehetett, amikor Mészöly Miklós, Nádas Péter és Esterházy Péter javasolták, hogy ülünk le, és dumáljunk egy kávé, vagy sör mellett. Le is ültünk valahol a belvárosban beszélgetni, és természetesen ők azt várták, hogy az én jelenlétem a politikai élet középpontjában – mert nemcsak parlamenti bizottsági elnök, hanem az MDF-ben általános alelnök is voltam – hatalmat is jelent. Kívülről úgy látszott, mintha rajtam múlna: mi lesz a kultúrával, mi lesz a könyvkiadással, mi lesz a képzőművészettel; csak a jó tanácsaikat kell megszívlelnem, és jó irányba kell haladnom. A helyzet abszurd volt. Nem tudták megérteni, hogy a kultúrára nem volt jószerint semmi pénz. A szó szoros értelmében nem volt semmi pénz. Amikor elkezdtünk kormányozni, akkor derült ki, hogy úgy el vagyunk adósodva, hogy nem nulláról, hanem mínusból indul a magyar államháztartás. Következésképpen, amikor mi azon gondolkodtunk, hogyan lehetne beledítenni a szellemi élet műhelyeit, kiderült, hogy ehhez nincs semmiféle forrás.

Hadd meséljek el egy rövid történetet. Rabár Ferenc volt az első pénzügyminiszterünk. Már az is nagyon sokkoló élmény volt, hogy ki kellett mennie 90 szeptemberében Washingtonba, be kellett mutatnia a magyar költségvetés tervezetét, annál az oknál fogva, hogy az egyik legnagyobb hitelezőnk az Egyesült Államok volt. Közölték, hogy ha nem egyeztetjük velük a költségvetési tervezetünket, akkor nemhogy nem fognak többet adni, hanem szankciókat fognak alkalmazni, tehát befagyasztásokra kerül sor: a már működő kölcsönöket, hiteleket is leállítják. Szóval elképesztő zsaroló akciókat helyeztek kilátásba, és amikor Rabár Ferenc bemutatta azt a költségvetést, amiben többek között az egész humán szféra – egészségügy, oktatás, kultúra – tervszámai szerepeltek, (szerettük volna, hogy ha nem nagymértékben is, de valahogy az előzőekhez képest mégiscsak látványos fejlődés látszódjék), azt mondták: törölje ki ezeket a tervszámokat, és közölje a miniszterelnökével, hogy ilyesmiről majd akkor beszélhetünk, ha visszafizettük a hiteleket és kölcsönöket. A kínos az volt, hogy én ezekről a dolgokról a nyilvánosság előtt csak két évvel ezelőtt beszél-

hettem, amikor a Veritas Intézet a huszonöt évig kötelezően titkosított dokumentumokat nyilvánosságra hozta egy vastag kötetben, és akkor a Paktum-fantom című könyvecskében megírtam az első év történetét. Ezekről a zsaroló akciókról frakcióban se lehetett beszélni, mert akkor még súlyosabb szankciókat helyeztek volna kilátásba. Ilyen körülmények között ültem le Mészölyékkal, és hallgattam meg az ő kívánságait, akik abszolút természetesnek vették, hogy segíteni fogok...

Mert hát mi a könyvkiadás a vasúthoz, egészségügyhöz, a közigazgatáshoz képest? Semmi. Csak tudok intézkedni, hogy belendüljön már valami, és én hiába mondom, hogy nem, ez nem fog menni. Éreztem, hogy nem tartom be a barátságunkból következő erkölcsi kötelességemet, hogy őszintén feltárjam előttük a tényeket. Ugyanakkor azt is tudnom kellett, hogy ha elmondanám azokat, rögtön nyilvánosságra is kerülhetnek. Ezzel pedig ártottam volna a saját kormányomnak. Annyit „bevallottam”, hogy óriási meglepetések érték a kormányt az ország pénzügyi állapotát illetően, de ez láthatólag nem győzte meg őket. Úgy éreztem, hogy igazolva látták a gyanújukat, mely szerint én az MDF-nek azokat a radikálisait képviselem, akik a Nádas-Mészöly-Esterházy-féle irodalmat szeretnék kiszorítani a kultúrából. Ez a bizalmatlanságuk számomra már akkor is feldolgozhatatlan és megemészthetetlen dolog volt. Pedig akkor még azok a feszültségek, amik később generálódtak Nádas és Esterházy publicisztikai írásai miatt a politikai életben, még nem is voltak jelen. Ilyen előzmények után történt az, hogy egyszer Miklós azt mondta, hogy meghalni se akar itt, ebben az országban. Nem gondolom, hogy komoly terv volt ez a részéről, inkább egy erkölcsi nyomásgyakorlás, hogy csináljak már valamit. Miklósnak különben is óriási tervei voltak. Ott volt a Magvetőnél, tulajdonképpen ő indította a Hírmondó sorozatot, tehát az ő ötlete volt, csak kivették a kezéből, Kardos Györgyhöz beadott valamikor még a hetvenes évek eleje-közepe táján egy tervet – ez volt a Magyar Hírmondó sorozat koncepciója –, ami a középkortól, a reformációtól kezdve a XX. századig a legnevesebb, legizgalmasabb magyar történeti tárgyú és klasszikus irodalmi alkotások újrakiadására vonatkozott, de a vállalkozás végül is nem kapcsolódhatott a nevéhez, jóllehet mindenki tudta, hogy tőle indult. Miklósnak a szépírói ténykedésén kívül volt olyan ambíciója is, hogy szervezze is az irodalmi életet és a könyvkiadást, és számomra súlyos kudarcélmény volt, hogy nem tudtam ebben segíteni.

– Szerencsés Károllyal is jó kapcsolatban vagyunk, Ausztriában, Linzben van egy szabadegyetem az ottani magyaroknak, amit a barátnőm, Szabó Rózsa Veronika orvosnő szervez hosszú évek óta, Szabó Árpád klasszika-filológus professzor lánya, többször kimentünk mi is. Amíg élt Károly felesége, Földesi Margitka, aki szintén történész volt, vele együtt, aztán sajnos már egyedül folytatja, szóval ő mondta, hogy amikor az Antall-kormány átvette a hatalmat, öt napra való pénz volt az ország-kasszában, és nem lehetett mást csinálni, mint kölcsönt fölvenni. De ezt nem tudták az emberek.

– Persze, de azt se volt olyan egyszerű. Nagyon zsaroló feltételeket diktáltak, hogy milyen esetben adnak kölcsönt. Ők mindenképpen azt akarták, hogy az MDF álljon össze az SZDSZ-szel. Először is a Szabad Demokraták győzelmét akarták, ez nem jött be, utána azt, hogy legyen koalíció, de ez se jött be. Ahogyan leírtam ezt A Paktum-fantom című könyvecskémben: nem azért, mert ne lett volna benne reálpolitikai ésszerűség. Volt egy pillanat a taxis blokád idején, amikor már az MDF frakción belül is többen úgy látták, hogy ha nem állunk össze a Szabad Demokraták Szövetségével, akkor polgárháború lesz. Göncz Árpád kiállt a barikádokra és közölte a tüntetőkkel, hogy velük van, Antall Józsefet pedig kórházban kezelték, tehát reménytelennek látszott a helyzetünk. Én azok közé tartoztam, akik nem akarták az MDF–SZDSZ koalíciót. Egyszerűen azért, mert biztos voltam benne, hogy ha a frakciónk ilyen lépésre szánná el magát, a párttagság többsége nem fogadná azt el. Egyszerűen szétrobbant volna az MDF. Ne felejtjük el, hogy a párt lakiteleki többségének már azt is nehéz volt feldolgoznia, hogy az 1989 októbere végén bekövetkezett fordulat következményeként Antall József került az MDF élére.

– Mi volt ennek a fordulatnak a lényege? A vezetésben történt személycsere?

– Nem a személycserek miatt váltott politikai irányt az MDF, hanem – éppen fordítva – a kényszerű irányváltás miatt kellett új elnököt választanunk. Mi is volt ez a kényszerűség? Három alaptétele volt az MDF lakiteleki programjának. Egyik a semlegesség, másik a népi ballal, tehát a Pozsgayékkal kötendő szövetség. 87-ben még arra számítottunk, hogy az MSZMP ún. „népi baloldala” szociáldemokrata pártot hoz létre, és velük együtt csináljuk majd a rendszerváltozást. Programunk harmadik tétele az ún. „harmadik-utas” fejlődés koncepcióját fogalmazta meg, azaz azt a szándékot, hogy se a „szocializmus” se a „kapitalizmus” modelljeit ne utánozzuk. Egy nagyon markáns, a két világháború közötti népi írói mozgalom legtömörebben összefoglalt politikai filozófiája volt ebben. És mi történt 89 októberében? Az MSZMP megtartja az utolsó kongresszusát, ahol kiderül, hogy Pozsgay nem lép ki az utódpártból, nem szervez új pártot, belül marad Hornékkal, Vitányiékkal együtt az utódpártban, következésképp az az esélye az MDF terveinek, hogy majd a népi ballal fog kormányozni, ez egyszer és mindenkorra lekerült a napirendről. Ekkor volt az – ezt többször elmondtam, le is írtam –, hogy Csoóri Sándor odavágta a dossziéját az asztalhoz és azt mondta, hogy ezzel az emberrel, mármint Pozsgayval többé nem fog beszélni. Bíró Zoltán ekkor jelentette be, hogy lemond, (megbízott elnök volt,) hogy nem folytatja, mert az MDF létezésének nincs tere, nincs esélye.

Ebben a helyzetben az elnökség többsége úgy szavazott, hogy próbáljunk megmaradni, és keressünk egy új elnököt és dolgozzunk ki egy új programot. Így merült föl Csoóri felvetésére, Szabad György támogatásával és végül az én megerősítemmel Antall József neve. Én azért avatkoztam bele, mert véletlenül aközé a három ember közé tartoztam, akik Antallt már korábban ismerték, tudniillik mint történésszel volt vele személyes kapcsolat. Így jött Antall József. Ő bejelentette, hogy vállalja,

de csak akkor, ha erről a három programról le tudunk mondani, mert irreális. A semlegesség ötlete addig volt reális, amíg úgy nézett ki, hogy teljesen egyedülállóan fog Magyarországon végbemenni egy rendszerváltozás, de már akkor látszott, hogy bom-

Antall Józseffel és Boros Péterrel a kilencvenes évek elején

lik az egész tábor, és hogy itt nekünk pillanatok alatt el kell dönteni – miután nyilvánvaló, hogy a két nagyhatalom nem fogja garantálni a semlegességünket, – hogy melyikhez akarunk hosszabb távon csatlakozni. És hogyha mi nyugati orientációjú országot akarunk létrehozni, akkor már most fel kell arra készülnünk, hogy a gazdasági berendezkedésünk és a diplomáciánk nyugat felé fog közelíteni. Az elnökség elfogadta ezt a helyzetértékelést, és elindult az Antall-féle program. Tehát amikor az a helyzet látszott kialakulni, hogy az MDF – most már nem csak a külső, amerikai nyomás, hanem a polgárháborúval fenyegető belső állapotok (taxis blokádnak) miatt is – képtelen lesz megőrizni kormányzati pozícióját, akkor fölmerült, hogy össze kell állni a Szabad Demokratákkal. És még egyszer mondom, hogy ez racionálisnak látszott, csak éppen egy hatalomtechnikai racionalitás lett volna, de semmiféle szociológiai alapja nem volt. Nem volt az MDF tagságában és képviselőcsoportjában annyi ember, aki egy ilyen frigyet elfogadott volna. Mint mondtam: szétrobbant volna, – ahogy most a Jobbikot látjuk szétrobbanni, – hogyha az alapelvekben már nincsen egyezés. Én ezeket éltem meg. Nem voltak adva a feltételei, hogy erősödjék az irodalom pozíciója, nem kaphattak új fórumokat, új színházat az írók. És Miklósek mindezért rám is nehezteltek.

– Volt egy Eszmélet kör, amit Nadas Péterék szerveztek, és egy folyóiratot próbáltak évekig megjelentetni.

– Én ebben nem voltam benne, de tudok róla. Akkor elmondok egy történetet a Nadas Péterrel való konfliktusomról. Közvetlenül a rendszerváltozás előtt, 88 végén

kaptam a felkérést, hogy szervezzem meg, indítsam el a Magyar Napló című hetilapot, az Írószövetségnek a lapját, főszerkesztőként. Akkor én ezt el is fogadtam, és el is kezdtem szervezni, részint a „régí Mozgó” csapatra támaszkodva. Reményi Jóska jött akkor be, ő volt a helyettesem, meg még néhányan az egykori társaságból. Noha többségükben mégis új emberekkel hoztam létre a szerkesztőséget, fontosnak éreztem, hogy jelezzem a világ felé, hogy ez – jóllehet, már nem havilapként, hanem hetilapként, tehát publicisztikusabb orgánumként – valamilyen módon mégis a „régí Mozgó” folytatása akar lenni. Ebből a megfontolásból kiindulva felkértem Nádas Pétert is, hogy vállalja, nem is a szerkesztőségi, hanem a főmunkatársi tagságot. Ez abból állt, hogy a címdoldalon a cím alatt ott volt felsorolva négy vagy öt főmunkatárs neve, köztük Nádas Péteré, akik alkalmanként persze írásaikkal is megjelentek. Így csináltam a lapot, és természetesen nagyon jó kapcsolatban voltunk. Én azután 90 elején, amikor már nyilvánvaló volt, hogy el kell indulnia a kampánynak, és mint MDF alelnöknek nagyon sok országjáró feladatomban lettem, fölmértem, hogy ez nem fog menni. Egyébként is, ha úgy alakulnak a dolgok, ahogy tervezzük, hogy bejutunk a Parlamentbe, akkor meg pláne nem megy az, hogy én egy kulturális hetilapot szerkesztek és közben politizálok.

Tehát én akkor leköszöntem. Kis Pintér Imre vette át a lapot, de természetesen nem szóltam bele, hogy ő milyen koncepció szerint fogja csinálni. Tudomásul vettem, hogy nem sokkal az átvétel után ő megszüntette ezt a struktúrát és ezt az egész főmunkatársi rendszert. Snitt. Évek telnek el, már a Horn-kormány idején Tolvaly Ferenc, – ő volt a „Csigatévé” tulajdonosa, amikor privatizálták a kereskedelmi csatornákat, ő vette meg a kettős csatornát – fölkerít néhányunkat kulturális tanácsadónak, mert ő egy erdélyi származású, nyugat-németországi, „magyarlelkű” ember. Kérte, segítsünk, hogy egy kulturális műsorszerkezetet is megvalósíthasson a televíziónál. Akkor részt is vettünk ebben néhányan, Jankovics Marcell, Kodolányi Gyula, Szabados György zeneszerző, aki sajnos már nem él. Lényeg az, hogy ez olyan jól látszott beindulni, hogy Tolvaly Ferenc egy nagyobb szabású tervével is előállt. Új Nyugat címmel egy folyóiratot akart elindítani, és mint gyakorlott főszerkesztőt, engem kért meg, hogy szervezzem meg a csapatot. Én lelkesen elkezdtem szervezkedni, és annak ellenére, hogy Nádas Péter nyilvánvalóan az ellenzékünkkel szimpatizált és nem velünk, úgy éreztem, hogy itt van az alkalom, hogy jelezzem neki, hogy az én számomra a napi politika nem a világ teteje. Így hát megkerestem őt, hogy fölkeríjem, vegyen részt az Új Nyugat szerkesztőségben. A nagy trauma ekkor ért. Telefonon beszéltem vele, és elkezdett kiabálni, hogy csak nem képzelem, hogy ő még egyszer hajlandó bedőlni az én trükkjeimnek, mert ő a napnál világosabban látja, hogy amit én akkor csináltam vele, az is egy politikai manőver volt, azért, hogy föl tudjam mutatni, hogy van házi zsidaja a Magyar Naplónak. Hogy én házi zsidónak akartam őt fölkeríteni. És lecsapta a kagylót. És kész. Nádas Péterrel egyszer és mindenkorra megszünt a kapcsolatomban. Jól mutatja ez a történet, hogy milyen romboló mélyáramlatai is voltak a rendszerváltozásnak. Igyekeztem megérteni és az eszemmel is felfogni, hogy ő hogy élte ezt át, de nem gondoltam, hogy odáig fajulhat a dolog, hogy soha ne tudjam

neki egy pohár sör mellett elmondani, hogy Péter, ne haragudj: félreértetted, félreismertél. Ez természetesen nyomasztó dolog, de nem tartozik abba a kategóriába, ami miatt viszont én úgy érezném, hogy vezekelnem kellene. Én kezdeményeztem egy korrekciót a kapcsolatunkban, ez nem sikerült, és tulajdonképpen az ő reakciójából értettem meg Miklós „morcoságát” is, amit velem szemben éreztetett.

– Én Péterrel most is kapcsolatban vagyok, bár elég minimum szinten, nagyon sokra tartom emberileg és íróilag, a Kisorosziiban töltött 15 évük mérhetetlenül sok közös emléket égetett belém, érzelmileg a régi barátot látom benne most is, örülök, ha találkozzunk, rengeteg emberi pozitívumát számon tartom, Magdával együtt. El is küldte nekem a Világló részleteket, amit nem lehetett letenni, egy kedves, régi közös karácsonyt idéző labirintus rajzzal. Olyan érdekes a könyv, és annyi új információt ad egy olyan világról, amibe csak neki lehetett belelátása a vezető kommunista réteghez tartozó szülei révén, ahol kőkemény ítéletet mond fölöttük.

Arra is emlékszem, hogy vagy hét évig nem jelenhettek meg az írásai a Kádár-rendszerben, mert – ahogy ő fogalmazta – nem tudták eldönteni, hogy szemita, vagy antiszemita... És néhány évtized után egy ilyen mögöttesül úgy kiállt Gyurcsány politikája mellett, az nekünk nagyon mellbevágó volt és nem tudtuk hova tenni, nem tudtuk feldolgozni, mert a közös múltból alkotott véleményünket kérdőjelezte meg, mintha feltárult volna egy titkos ajtó, ami mögé akkor nem volt belelátásunk...

– Nekem erre van magyarázatom, merthogy irodalomtörténész lennék a polgári foglalkozásom szerint, és azt látom, hogy a legnagyobb írók, költők „politikai életrajza” egy külön műfaj. Alig lehet felmutatni olyanfajta írói magatartásokat, amelyek később igazolódhatnak. Filozófiként ezt persze meg tudom érteni. Az író, a művész mindig az ideálisra törekszik. Azt szeretné kihozni a világból. A politikus pedig csak a reálisra törekedhet, tehát a lehető legkevésbé rossz kompromisszumra. Mert a politikában nincs más, különösen egy magunkfajta kis államnak nincs más lehetősége. Következésképpen amikor az eladdig szellemi, érzelmi kötődésben, barátságban élők egyik tagja a politikába kerül, a másik pedig íróként, művészként figyeli őt, óhatatlanul kibobbannak ezek az ellentétek. Az adott esetben én ezt nem úgy fogom fel, hogy Nádás Péternek és Esterházy Péternek valami elementáris erejű vonzalma lett volna Gyurcsány iránt. Inkább arról lehet szó, hogy csillapíthatatlan indulatokat tápláltak magukban a hatalmon lévőkkel, vagyis velünk szemben, és ezt nem tudták másképpen kifejezni, mint a legutáltabb ellenfelünk melletti kiállással.

Hadd mondjak példákat! Én a Kazinczyék korával kezdődő korszakot kutattam, tanítottam, műveltem, szóval Kazinczytól kezdve Vörösmartyn, Petőfin keresztül Adyig nincs olyan, aki a politikai logika szempontjából valami óriási nagy bakit ne követett volna el. Nem szokták Petőfi szemére hányni, pedig kimondta, megírta, hogy a Batthyány-kormányt akasztófára kellene küldeni. A legdrámaibb pillanatban, 48 nyarán. Dicséretére váljék, hogy 48 őszén aztán kiegyezik velük, de kimondott egy ilyet. Na most, hogyha a Petőfi-féle alkat és tehetség képes ekkorát tévedni, akkor

miért csodálkoznánk Nádas Péteren, hogy Gyurcsány mellé állt? És Ady-nak a Tiszával szembeni gyűlölete? Az író, a költő, a művész az utolsó pillanatig megpróbál teljesen intakt maradni a politikával szemben, és amikor úgy érzi, hogy azt tovább nem lehet, akkor nyilvánvalóan csak radikális ellenzékiként határozhatja meg magát. Ebből következik, hogy – még egyszer mondom: a politika nézőpontjából – igazságtalanul ítélkezik.

– Arról mit gondol, hogy a titkosszolgálatnak milyen szerepe lehetett abban, hogy a kulturális élet képviselői így szétválasztódtak?

– Lényegesen kevesebb, mint amit gondolnak róla. Örülök, hogy fölvetette, tudniillik erről nekem van egy, most már külön-bejáratúnak mondható tapasztalatom. Annak ellenére, hogy nekünk az Antall-kormány hivatalba lépésének napjaitól tudomásul kellett vennünk – ha csak egy nagyon szűk körben is, tehát az elnökségen belül – hogy a 165 MDF-es képviselő között 13 ügynök van. Horn Gyula e tekintetben

Búcsúzik a Mozgó Világ

etben korrekt volt, átadta Antallnak a listát, mint volt külügyminiszter. Tehát ezt tudtuk. Ugyanakkor azt is tudtuk, hogy ezeknek a többsége tulajdonképpen ártatlan, illetve ártalmatlan volt. Különböző helyzetekben megszaroltak gazdaságban, kultúrában dolgozó embereket, hogy írjanak alá egy nyilatkozatot, ami arra kötelezi őket, hogy ha olyasmit észlelnek, ami a népköztársaság ellen irányul, akkor arról jelentést tesznek.

Voltak olyanok, akiket csak 88 körül szerveztek be, vagyis akkor, amikor az ún. elhárítás már csak látszatevékenység volt, tudniillik a nyolcvanas évek elejétől a titkosszolgálatok már nem voltak a politika főáramában. Már nem nagyon érdekelte a

rendszer, hogy az ügynökeik miket jelentgetnek. Kevesen tudják, illetőleg tudatosítják magukban, hogy 1982-ben Magyarország hosszú előkészítés után belépett a Valutaalapba, és ettől kezdve egyfelől új világpolitikai térbe került, másfelől megkezdte a gazdasági rendszerváltást. Akkor már majdnem tíz éve megtörtént a magyar gazdaságban az a fajta struktúraváltás, amit 73-74-től beáramló amerikai hitelek fejében kellett végrehajtani, vagyis azt, hogy a magyar gazdaságnak a nagyobb része a piacgazdasághoz kapcsolódott, és mindössze ötven vállalat, cég – s ebben benne voltak – az agrárvállalatok is – maradt a KGST-ben. Én magam se tudnám ezt, ha nem dolgoztam volna együtt éveken át a politikában a két gazdaság-történéssel, Bogár Lászlóval és Vass Csabával. Ez azt is jelentette, hogy az a fajta szilárdsága a diktatúrának, ami odáig jellemezte, végképp megszűnt („puha diktatúrává” vált), mivel központi bizottsági döntésnek kellett születnie arról, hogy most már nem kritérium a párttagság sem a vállalatvezetők kinevezése, sem az útlevelek kiadása esetében. Amikor a magyar pártvezetés Valutaalappal kötött szerződés értelmében engedélyezte, hogy akár üzleti, akár tanulmányi célból nyugatra utazhassanak az állampolgárok, egyúttal azt is tudomásul vette, hogy 82-től jelen van a CIA a magyar közéletben. Tehát azzal kapcsolatban, amiről itt máig megy a találgatás, hogy kik lehettek ügynökök, csodálatos módon mindenkinek csak a Moszkvának dolgozó kommunista ügynökök járnak a fejében, és nem jut eszébe senkinek, hogy rákérdessen: kik dolgoztak az Egyesült Államoknak. Akkor sem, amikor a nagy balhé: miniszterelnökünk kettős ügynöksége kiderült. Emlékszik?

– Medgyessy.

– Akkor azt úgy fogta föl a közvélemény, hogy hú de érdekes, egy-két ilyen embert beszerveztek. Pedig hát sok ilyen hálózatot szerveztek. Csak erről máig nem célszerű a magyar sajtóban sem beszélni, tudniillik a rendszerváltó magyar állam is elfogadta ezt a paktumot Amerikával, hogy itt vannak a megfigyelők, jelentéseket írogatnak. Ráadásul azóta irgalmatlan módon fejlődött a technika, tehát nem is kellett különösebben szervezkedniük. Van egy mély gyökerű kádárista titkosszolgálat, amelyik Kádár pozíciójának gyengülésével folyamatosan elveszíti a hatalomra, és van egy új titkosszolgálat, amelyik viszont már nem Moszkvának dolgozik, hanem az Egyesült Államoknak. Még két adalékot hadd mondjak ehhez. Németh Miklós leírja a memoárjában, hogy 89-ben, amikor a Duna-Gate-ügy kirobbant, teherautókaravánal vitték ki a szovjetek a titkos iratokat. Miért? Azért vitték ki, mert – ez máig sem tudatosult kellően a magyar társadalomban – a magyar titkosszolgálatok közvetlenül a KGB alá rendelt titkosszolgálatok voltak. Tehát nem volt egy teljesen önálló magyar titkosszolgálat, ezek a KGB alá voltak rendelve. Mit csináltak? Minden olyan dokumentumot, ami ezt a szoros összekapcsolódást igazolhatta volna, elvittek és itt hagyták ezeket a beosztott névsorokat azokról, akik nekik dolgoztak. Legtöbbszörben nem is tudták.

Akkor két apró sztorit hadd mondjak el, ez nem titkosszolgálati dolog, hanem katonai történet. Én csak egyetem után lettem katona több hónapos kiképzéssel, összesen nyolc hónapig voltam, és amikor befejeződött, megkaptam a végleges beosztásomat, és mint diplomás ember, tartalékos századosként szereltem le. Amikor átvettem a beosztásomat, látom, hogy Százhalombatta városparancsnok-helyettese vagyok. Ez a beosztásom. Tehát ha háborús helyzet van, akkor nekem azonnal Százhalombattára kell menni, ez azt jelentette az akkori törvények szerint, hogy ha mozgósítás van, akkor az első civil is köteles engem elvinni, ha felmutatom a parancsot. Tehát nem kell megvárni, amíg a katonaság küld értem egy kocsit, hanem akkor mozgósítás van, a katonai parancsokat a civil társadalomnak is teljesíteni kell. Kétségbeesve jelentkezem a megyei parancsnokságon, hogy itt valami félreértés történhetett, mert én bölcsész vagyok, én az olajcsapokat se tudom, hogy melyik irányba kell csavarni. Csodálkozott az ezredes is, hogy ez hogy van, miért van, nézegeti az adataimat, és azt mondja:

– Nahát, megvan! Kulin elvtárs, maga orosz szakos is volt! (Magyar–orosz szakos tanári végzettséget szereztem az ELTE-n.)

– Igen, ez stimmel, de mi köze van ehhez?

– Ne vicceljen, hát maga fog tolmácsolni a szovjet városparancsnoknak, amikor „helyzet van.”

Én nagy naivan kérdeztem:

– Ezredes elvtárs, Százhalombattának szovjet városparancsnoka van?

Ő ugyanilyen értetlenül:

– Ne csinálja már, maga ezt nem tudta, hogy minden magyar városnak szovjet városparancsnoka van?

Hát ez így volt. Ezt a nagyon-nagyon szoros összefonódást a szovjet hatalommal, ezt a Kádár-rendszer nagyon ügyesen igyekezett, és tudta tudat alá nyomni, és nem is tudatosult. Ugyanakkor azt a fajta morális szempontból kényes ügyet, hogy valakik aláírták a feljelentési kötelezettségüket, azt pedig fölnagyították. És ma is az foglalkoztatja a magyar társadalom nagy részét, hogy még mindig nem tudják, hogy kik voltak a besúgók.

A másik sztori, amit el akarok mondani: miért is voltam én e tekintetben nyugodt, és miért nem érdekelt, hogy kik súgnak be. Ha a kezébe kerül az Életünk című szombathelyi folyóiratnak az idei második száma, elolvashatja, amit tavaly elmondtam a Petőfi Irodalmi Múzeumban a Kádár-korszak kultúrpolitikájáról. Annyit hadd idézzek fel ebből, hogy amikor én visszakerültem a Mozgó Világhoz főszerkesztőnek, (korábban csak helyettes főszerkesztő voltam a lapnál) Aczél kiadta az ukázt, hogy minden hónapban üljek le értekezni azzal az elvtárral, aki a Belügyminisztériumtól fog fölkeresni. Mondom, hogy nem, Aczél elvtárs, ezt nem tudom vállalni. Hiszen Veress Miklós is ebbe ment tönkre, hogy neki is „beszélgetnie” kellett. Nem volt ő besúgó, csak éppen beszélgetnie kellett.

– Gyakorlatilag ugyanaz, nem?

– Nem, nem! Más dolog az, hogy valaki a munkahelyén feljegyzéseket csinál, utánajár bizonyos kapcsolatoknak és beküldi a tartótisztjének... Veress Miklós – nagyon jól ismertük mindnyájan – mindig beszámolt utána, hogy miket kérdezgettek, és ezért biztosak lehettünk abban, hogy teljesen ártalmatlan volt. Én azt mondtam, nem vállalom így.

Néhány nap múlva hív megint Aczél, hogy jó, megértettük, akkor maga nem csinálja, majd megoldjuk másképp. Persze bennünk volt a gyanú, hogy valakit majd mégis rá fognak venni. A rendszerváltozás után derült ki, hogy az a hajdúsági szociográfus, aki a legradikálisabb szerkesztőtársunknak, Berkovics Gyurinak volt a legjobb barátja, hetenként feljött és kimentek sörözni, ő volt a Mozgó Világnak a besúgója. Ő pénzért csinálta a besúgást.

De mondom a másik történetet is. Amikor 81-től 83-ig csináltam a főszerkesztést, Siklósi Norbert volt a Lapkiadó Vállalat vezérigazgatója. Egy végtelenül kedves modorú, barátkozó, nyitott ember volt, aki már a belépésemkor azzal hívta fel magára a figyelmemet, hogy meglepően szolgálatkész.

Amikor a beléptetésem ünnepi aktusánál Aczél György, Bajnok Zsolt, Siklósi Norbert, én, négyesben leültünk, és Bajnok Zsolt arról faggatott engem, hogy milyen példányszámú lapot tervezek, akkor Siklósi Aczél irodájában a szék alatt megrúgta a lábamat, és intett, hogy erről ne beszéljek. Akkor éreztem, hogy ő nem akarja ezt, és halandzsáztam valamit. Amikor együtt mentünk ki a Kossuth téren keresztül a kettes villamos megállójába, azt mondja, hogy azért mondtam, hogy ne beszélj erről, mert nem kell ezeknek tudni, hogy mi mennyit adunk el a lapból, én itt a Kossuth téren tízezret eladok, ha olyan izgalmasan csináljátok, mint eddig. Ezt monda Siklósi 81-ben! Odáig fajult az ő renitens magatartása, hogy amikor legalább minden második szám miatt figyelmeztetést, olykor fegyelmit kaptam, azaz mindig megszidtak valamiért, hogy mit miért közlünk, ő akkor sem vette fel a szigorú hivatalnok pózát. A New York Palotában volt az irodája, és minden hónapban a lapleadás előtt behívott, hogy beszéljünk. Külön dossziéba tette a kecskeméti nyomdába leadott kéziratokról írott besúgói jelentéseket, és azt mondta:

– Nézd, Ferikém, ezekben vannak a liberálisok jelentései, ezekben meg a moszkovitaké. Olvasd el mind a kettőt, aztán ahogy gondolod, hátha a hasznodra lesznek a következőkben.

Ez volt a Siklósi. Snitt megint.

Telik-múlik az idő, kilencvenvalahányban, tehát már a rendszerváltozás után történetesen éppen a New York Palota előtt futok vele össze a járdán, és elbeszélgetünk, és kihasználva az alkalmat megkérdezem:

– Mondd Norbert, amikor nekem ezt a titkot elárultad, hogy megmutattad nekem, hogy a titkosszolgálat miket írogat rólam, nem tartottál attól, hogy feldoblak téged? Rám néz, röhög: – Hát hogy tartottam volna? Hát te nem tudtad, hogy ebben

az országban minden feljelentés, ami a sajtóval kapcsolatos, az elsősorban hozzám érkezik, csak az megy tovább Kádáréknak, amit én továbbítok?

Akkor még nem ismertem a titkát. Azóta több emberről megtudtam, hogy közvetlenül KGB-szolgálatában álltak, s közöttük volt ő is. Ők nem voltak az Aczél hierarchiájában, csak papírforma szerint. Közvetlenül a „birodalmi központhoz” voltak bekötve.

Tehát a magyar kultúrát a legfelelősebb posztokon, felülről irányító hivatalnokok közvetlen moszkvai alárendeltségben dolgoztak, és most jön a poén: Moszkva a hetvenes évek közepétől már lényegesen liberálisabb magyar kultúrpolitikát kívánt, mint amelyet Kádár erőltetett. Ezt persze Aczél is tudta. Csak ezzel magyarázható – és ezzel összegezem a visszaemlékezésemet – hogy amikor 83 szeptemberében végül is kirúgtak, s én szentül meg voltam róla győződve, hogy Aczél parancsára tették ezt, a kirúgásom után pár nappal ő maga hívott fel a lakásomon:

– Hát hallom, mi történt, Kulin elvtárs! Látja, nem voltam itthon.” (Bulgáriában volt egy párt-küldöttség élén). Én persze meg voltam győződve hogy csak játssza az ártatlant. Még azt is érteni véltem, hogy azért játssza el: azért szeretett volna belőlem akár még színházigazgatót is csinálni, hogy a kirúgásom miatti értelmiségi tiltakozóakciókat leszerelje. Utólag értettem meg, hogy: azért szeretett volna csendet teremteni körülöttem, hogy bizonyítani tudja a washingtoni hitelezőinknek, hogy nálunk nincs diktatúra. Ha valakit arrébb tesznek, egy másik helyen alkalmazzák. Az a bizonyos 1982-es (valutaalapi) megállapodás ugyanis azt is jelentette, hogy az amerikai elnökök minden év elején bejelentik az úgynevezett évertékelő beszédükben, hogy a szocialista országok közül melyeket tartják érdemesnek a legnagyobb kedvezmény elvének alkalmazására és melyeket nem, és hogy a legnagyobb kedvezményt, a hiteleket, azoknak adják, akik teljesítik a velük kötött megállapodásokat. A Magyarországgal kötött megállapodások márpedig a kultúra liberalizálására is kötelezték a pártvezetést. Tehát arra is, hogy ne alkalmazzanak cenzúrát a bírálóikkal szemben. Egyszerre működött ennélfogva egy hagyományos Kádár-féle keményvonalas kultúrpolitika és egy Nyugat felé nyitó aczéli politika. 1982 őszén már arról is sejthettem valamit, hogy e mögött az aczéli politika mögött, mint ahogyan az 1973/74-es és 1982-es nyugatra nyitás mögött is, moszkvai ösztönzéseket kell keresnünk. Miként azt – az imént már említett gazdaságtörténész barátaimtól később megtudtam – Moszkva szándéka volt, hogy Magyarország egyfajta kísérleti állammá váljék. Ennek egyszerű magyarázata van. Fölismerték azt, hogy ha háborúban már nem lehet nyerni, mert egy atomháborúnak már nem lehet győztese, a két világrendszer versengésében az fog győzni, aki a rivális rendszer használható elemeit be tudja építeni a sajátjába. A magyar tervutasításos rendszerbe azért kellett megpróbálni beépíteni a piacgazdasági elemeket, mert ha ezek itt működnek, akkor náluk is lehet alkalmazni. Ez volt a lényeg. Ez volt a gorbacsovi út, amint később kiderült. Most sok olyat mondtam, amit akkor nem láttam, de utólag megértettem, hogy miért van, és ez válasz arra is, hogy miért látom ma már annyira súlytalannak a hetvenes évek

közepétől kezdve az úgynevezett titkosszolgálatoknak a működését. Ezek nagyon sok undorító dolgot csináltak, de már nem volt politikai súlyuk.

Én annak ellenére, hogy a Bertalan utcai szerkesztőség előtt reggel nyolctól este nyolcig ott állt egy belügyminisztériumi autó feltűnő lehallgató-készülékekkel, s hogy

Családi körben a nyolcvanas évek végén

a lakásom előtt, a teraszunk alatt mindig, amikor otthon voltam, és jött hozzám valaki, ott pihent egy ügynök a parkoló gépkocsijában és jegyezgetett, egész odáig menően, hogy – ezt a rendszerváltozás után kellett megtudnom – a fölöttünk lévő lakás parkettájának felújításakor a kivitelező cég egy lehallgató-készüléket épített be a csillárunkba, tehát mindenhol megfigyeltek, elmondhatom, hogy ezeknek az „elhárítási” módszereknek már nem sok köze volt a korábbi évtizedek államvédelmi eszközeihez. Németh Györgynek a *Mozgó Világ* történetét feldolgozó könyve utólag is arról győzött meg, hogy semmi összefüggés nem volt már a titkos megfigyelések és a szerkesztőségünkkel szembeni nyilvános intézkedések között. Elérkezett az a pillanat, amikor átléptük a rendszer tűrőképességének határait, és amikor – ezt is Németh György tárta föl – Kádár János nem tűrte tovább az aczéli kultúrpolitika lazaságát. Az 1983. július 26-i központi bizottsági ülésén az asztalra csapott, és azt mondta, hogy ez egy szemét lap, a szerkesztők gazemberek, azonnal be kell szüntetni, ő tovább nem akar ezzel az ügygel foglalkozni. Tehát a rendszeren belül ott volt még az akkor már sze-

nilissé vált, a Nyugat felé nyitásra már alkalmatlan Kádár János, és ott volt már egy új garnitúra, amelyik viszont – washingtoni ösztönzésre – a később balliberálisaként megismert értelmiségi elitnek szerette volna átadni az országot.

Kicsit talán bonyolult és hosszú volt ez a történet, de hát ilyen összefüggések voltak itt. Tehát egyszerre kellett tudnom azt, hogy igen, benne vagyok egy olyan rendszerben, amelyikben tökéletesen kiépítették a megfigyeléssel történő nyomásgyakorlás eszközeit, s ugyanakkor azt is, hogy sem az idősebb, sem fiatalabb író- és művésznemzedékeket ez a hatalom már nem tudja elhallgattatni. Nem mondhatom, hogy nem szorongtam ebben a szerepemben, de azt igen, hogy nem tudtak megfélemlíteni. Talán alkati adottságaimnak, családi örökségemnek is köszönhetem, hogy úgy fogtam fel: addig csinálom, amíg hagyják. ha nem hagyják, akkor nem fogom csinálni.

Még egy sztorit elmondhatok? Mert ez is egy kulcstörténet. Ezt is leírtam már, de ha szóba került, elmondom, hogy a kirúgásomat megelőző botrányok közül a leg súlyosabb 82 őszén volt, amikor leközöltük a később SZDSZ-es képviselőként hírhedté vált Bauer Tamásnak a tanulmányát, amelyik a KGST-ről leírja, hogy nemcsak fölösleges, haszontalan, hanem káros is. Árt a magyar gazdaságnak. Ettől teljesen összezavarodott a magyar kultúrpolitika. Köpeczi Béla kultuszminiszter azonnal összehívta a főszerkesztői értekezletet, irgalmatlanul nekem esett, mondván, hogy a Mozgó Világ főszerkesztője nemcsak hibát követett el, de súlyosan ártott is a Magyar Népköztársaságnak, és – a pártvezetésnek címezve mondandóját – az én azonnali leváltásomat javasolta. Hozzátette: ha a pártvezetés ezek után is a helyemen hagy, ő mint miniszter a továbbiakban semmiféle felelősséget nem vállalhat a Mozgó Világért. Ezek után Aczél összehívta novemberre a kommunista akadémikusokból – történészekből, irodalmárokból, filozófusokból – álló huszonöt tagú Elméleti Munkaközösséget. Mindegyik tagnak az volt a kötelessége, hogy az általam szerkesztett három évfolyamot értékelje és tegyen javaslatot az irány kijelölésére. Tizenkilencen tudtak eljönni, és négyötödös többséggel szigorúan elmarasztaló véleményt fogalmaztak meg a munkámról. Aczél ekkor hozzám fordult és feltette a kérdést: elfogadom-e az elvtársak kritikáját? Miután azt válaszoltam, hogy nem, nem tudom elfogadni, nem tartom tárgyszerűnek, stb., újra megkérdezett: milyen következtetést vonok le a saját szerepemet illetően? Csak annyit válaszoltam, hogy „erre nem tudok mit mondani, nekem ezen gondolkoznom kell”, s ő rögtön bejelentette, hogy „jó, akkor ezt a napi-rendi pontot lezárjuk.”

Amikor a szünetre készülődve felállt a társaság, ő rögtön odajött hozzám, nagyon feltűnően átkarolt, és jól hallhatóan mondta:

– Ne vegye szívére az elvtársak kritikáját KGST-ügyben. Ne vegye szívére. Hanem Kardos Márton elvtárs decemberben ki fog menni Moszkvába a KGST konferenciára, és január első munkanapján jöjjön be reggel nyolckor az irodámba és akkor meglátjuk, hogy mi a teendő. Ez így is történt. 83 január negyedikén reggel nyolckor ott voltam Aczélnál, aki, mint egy kis Napóleon, hátratett kezekkel vidáman sétálgatott le s föl, és azt mondta: – Kulin elvtárs, nagyon jól fogadták a KGST-kritikát Moszk-

vában. Hangsúlyozom: ez 1983-ban volt! Akkor ezt Magyarországon még nem lehetett érteni, hiszen csak három-négy évvel később derült ki, a gorbacsovi irányváltás Moszkvában már akkor győzött! Ők már szabadulni akartak a KGST-től. A magyar elvtársak nem tudták még ezt. És ő, Aczél György is csak így tudta meg. Ha én akkor nem robbantom ki ezt az ügyet itthon, akkor nem tudják meg a magyar elvtársak.

– Még hálások is lehettek!

– Tulajdonképpen hálások voltak. Tehát ezt is arra mondok példának, hogy mennyire másodrangú, vagy sokadrangú volt az a szereplőgárda, az az ügynökhálózat, amelyik a kádári politikát próbálta még mindenképpen szolgálni. Tulajdonképpen azt kell hogy mondjam utólag, hogy amikor belekeveredtem, én magam sem tudtam semmit a Mozgó-ügyek világpolitikai háttéréről. Még egy slusszpoént, és akkor befejezem ezt a történetet.

Tudja, hogy Boross Péter volt az első titokminiszterünk.

– Igen, tanítottam az unokáit a Baár-Madasban, időnként ő jött értük, egyszer beszéltem is vele.

– Igen? Boross Péterrel én nagyon sokáig feszült viszonyban voltam, mert amikor a szakadás történt az MDF-ben, már a második ciklusban, akkor ő a radikálisok szárnyát képviselte, én meg az úgynevezett polgári szövetséget, amit a Fidesszel akartunk megcsinálni. Amikor Antall meghalt, ő lett a miniszterelnök, én meg a frakcióelnök. És akkor megfogadtuk, hogy a hátralevő időnkben minden ellentétünket félretesszük, mert a frakciónak az a feladata, hogy a kormányt szolgálja. Meg is csináltuk, de ahogy vége volt, megbukott az MDF, jöttek a vádaskodások, részemről, hogy ő rontotta el, az ő részéről, hogy én rontottam el, ez eltartott egészen addig, amíg történetesen nem kerülünk megint munkakapcsolatba. Ez már 2000-ben volt, amikor Mádl Ferenc köztársasági elnök lett és engem kért föl társadalompolitikai főtanácsadónak. Bekerültem az elnöki irodába, és történetesen az enyémmel szemben volt Boross Péter szobája, aki pedig Orbán Viktor főtanácsadója volt. És akkor elkezdtünk beszélgetni. Ebből az lett, hogy három éven keresztül hetente egy-két alkalommal kávéztunk együtt és beszélgettünk. Ennek köszönhetem, hogy olyasmit is elérült, hogy milyen apró kis incidens történt azon nevezetes alkalommal – 1990 szeptemberében – amikor Magyarország képviseletében együtt mentek Antall Józseffel Washingtonba. Miközben miniszterelnökünket George Bush fogadta, Boross Pétert a CIA vezérigazgatója hívta egy megbeszélésre. A vendéglátó rögtön a lényegre tért, imígyen:

– Miniszter Úr, remélem, számíthatok az együttműködésére, a jó szándékára. Azt szeretném kérni, hogy juttassa el hozzám az 1990 előtti titkosszolgálati iratoknak a bennünket érintő anyagait.

– Elnök Úr, természetesen, de csak a kölcsönösség alapján.

Ennek az úrnak lefagyott az arcáról a mosoly, mesélte Boross Péter. Titok-miniszterünkben akkor tudatosult, hogy az Antall-kormány és az USA viszonya nem lesz ideális. A nagyhatalmú CIA-igazgatónak is tudomásul kellett vennie, hogy a rendszerváltás a mi felfogásunk szerint nem azt jelentette, hogy a Nyugat csinálja majd ugyanazt velünk, mint amit Moszkva csinált a csatlósáival, mert az új magyar kormány komolyan gondolja, hogy egy önálló Magyarországot fogunk csinálni. Igaz, nagy ára lett ennek a kurucos tartásnak, de bízzunk benne, hogy megérte!

De visszatérve Boross Péterrel: sok korábbi viszálykodásunknak az volt a fő oka, hogy nem ismertük egymást. És nem egyszerűen mi ketten nem ismertük egymást. A politikában végtelenül kockázatos dolog, ha olyan emberek kerülnek hatalmi pozícióba, egymáshoz közel, akik nem ismerik egymást. Zárójelben hadd említsem meg, hogy a Fidesz titka az, hogy egy vezető garnitúráját olyanok alkotják, akik jó harminc éve ismerik egymást. Ezzel szemben én például, mint szervező alelnök, a legtöbb MDF-es képviselőt ismertem, de ez a legtöbb is csak 40 volt a 165-ből. Antall e 40 közül is csak keveset ismert.

– Mindig azon spekulálok, hogy mi okozhatta és okozza ezt a rettentő nagy gyűlölködést, ezt a borzasztó széthúzást? Mit tehetnék én, mint kisember, hogy valamit lehessen ezen segíteni, megtalálni azt a pontot, amikor ezek az emberek még szerették, elfogadták egymást, jóban voltak, és ahogy Önök Boros Péterrel le tudtak ülni és megbeszélni, hátha egyszer Nádas Péterrel is sikerül.

– Jó, ezek istenadta alkalmak, én soha nem gondoltam volna azt két-három évvel előtte, hogy Boros Péterrel barátilag tudok beszélni, ezt úgy hozta a sors, de megint a politika hozta össze a mi kapcsolatunkat. Tehát az, hogy Orbán Viktor meg Mádl Ferenc nagyon jóban voltak egymással, és hát az hogyan nézett volna ki, hogy az egyik főtanácsossal a másik nem ül le beszélgetni? Hát leültünk, hivatalból, és kiderült, hogy indokolatlanul voltunk gyanakvóak egymás iránt.

– Én is úgy gondolom, hogy ilyen ősrégi, érzelmi, intellektuális és baráti kapcsolatok sokkal mélyebben kell hogy gyökerezzenek, mint a napi politika által generált indulatok.

– A politika nagyon kegyetlen.

– Most, hogy volt ez az iszonyú véres választási küzdelem, a facebookon rég nem látott gyerekkori barátok is feltűntek, és többnyire sikerült úgy zárni a legádázabb vitát, hogy azért mi ugyanúgy szeretjük egymást, mint régen, és a politikai hadszíntér majd elvonnul felettünk, mert úgymint azon múlik, ki mit tart hiteles forrásnak, kit tart hiteles embernek, hiteles újságnak, médiának, és abból milyen következtetést vonunk le.

Sváby Lajosékkal nagyon jó interjút sikerült készíteni, akiket én nagyszerű embereknek tartok, de hát ők nagyon liberálisok, de ettől függetlenül mindig is nagy-

szerű embereknek fogom tartani őket. A feleségét, Katit gimnazista korában az ország összes gimnáziumából kiltották, mert letépett egy 56-ot gúnyoló, kritizáló plakátot, az apja ügyvéd volt, valahogy sikerül a megyére korlátozni a tiltást, és el kellett hogy jöjjön albérletbe Budapestre. Mindig utálták a Kádár-rendszert, ebben kiválóan egyetértettünk, de most teljesen megváltozott a véleménye, nem győzi dicsérni, magasztalni...

– Igen, hát ezek rejtélyes dolgok...

– Ez olyan ijesztő, hogy a Kádár-rendszerről volt egy nagyon sarkos véleménye, és meg is indokolta, ami ésszerű volt és logikus, és eltelik néhány évtized, és elkezdi isteníteni.

– Igen, de valószínű, az lehet e mögött, hogy amiről az elején beszéltünk, hogy akkor még ezek a természetes különbözőségek a gondolkodásmódok és alkatok között békében megfértek egymás mellett, nem hozta őket fölszínre a politika. És utólag ez az állapot ideálisnak tűnik, és nosztalgia ébred az emberben, hogy ez a kor volt, amikor még nem utáltuk egymást, és ez a Kádár-korszak.

– Mert közösen utáltuk a Kádár-rendszert...

– Pontosan. Csakhogy utólag sokan annak a hamis látszatnak az áldozatai lettek, hogy ha az a korszak volt, amikor még nem utáltuk egymást, akkor mégse lehetett olyan rossz ember Kádár János...

– Czakó Gáborral is váltottam néhány levelet a Mészöly Miklós 60. születésnapján összejövő társaságról, Konrád, Csengey, ilyen szélsőséges emberekről, és mondta, hogy szerintem mindig is megvolt ez az ellentét, csak nem volt kiélezve...

– Pontosan.

– Huth Gergelynek megjelent egy filmje, a Szétszakított Magyarország – ék hadművelet, és tudtommal egyetlenegy napon adták az Urániában, én két napra rá tudtam meg és eltűnt a film, senki nem tudott róla. Alexa Karcsi is szerepelt benne.

– Nem tudom, tudja-e, hogy Alexa nekem komám, a fiam keresztapja. 19 éves korunktól kezdve vagyunk együtt mindenben. Évfolyamtársak is voltunk, együtt kezdtük el a tanársegédi karrierünket, aztán jött a Mozgó Világ, aztán jött az MDF.

– Hány évig működött a Mozgó Világ?

– 74 végétől 83 végéig, és ebben az utolsó három évet csináltam én főszerkesztőként. Közben egy évet kihagytam, mert elmentem. A KISZ Központi Bizottságához tartozott a lap, és borzasztóan untam ezt, mert azok hivatalnokok voltak, mint Lendvai Ildikó, vagy Barabás János. Nem tudom, emlékszik-e, aki a KISZ KB ideológiai titkára volt, és nem mondom, hogy durvák, de nagyon vonalasak voltak, és szeretnék volna, hogy mi is olyanok legyünk. És ezért megfeddtek, hogy renitensek vagyunk. Akkor elmondom a történetet. Barabás János mint ideológiai titkár képviseli a nagy ügyet, a rendszert, a szocializmust és mindent, és végül is a Központi Bizottság mégis arra a következtetésre jut, hogy a KISZ KB nem tudja ellenőrzése alatt tartani ezt a lázongó nemzedéket. Ezért elveszik tőlük, így kerül a lap 80-ban a minisztériumhoz és Aczélékhoz. Barabás János, akitől én kritikán kívül semmit nem hallottam, amíg ott dolgoztam, amikor az MDF alelnöke leszek, és bekerülünk a Parlamentbe, az MDF elkezd kormányozni, megjelenik nálam a Kulturális Bizottságban, kér egy időpontot, hogy beszélgessen velem, fogadom, történetesen abban a szobában, ami korábban Knopp András szobája volt, és Barabás János előadja:

– Ferikém, látom, hogy te Antallal nagyon jóban vagy személyesen is, ezért arra kérlek, miután mi is nagyon régen ismerjük egymást, és jó barátságban vagyunk, ajánljál Antall figyelmébe, hogy én legyek a moszkvai nagykövet és mondd el neki, hogy mi együtt csináltuk a Mozgó Világot. Hát ez volt a Barabás. Nem tudtam, hogy sírjak vagy nevessek, hogy mire képes egy ember...

– Hát igen, mint a börtönőr és a rab, együtt csinálták azt az időszakot...

– Ez volt a Mozgó Világ, de Karcival itt is – rövid időszakokra korlátozódó mosoly-szüneteinket kivéve – végig mindenben együtt voltunk. Ő képviselő nem volt, de ő volt a Távirati Iroda elnöke.

– Igen és elég sokáig. Úgy emlékszem, hogy Antall idejében lett elnök, de utána meghagyták egy darabig, és az Új Magyarország főszerkesztője is volt, nagyon sok ilyen dolgot csinált.

– Ha még visszatérhetünk kicsit Mészöly Miklósról, nagyon érdekel a szerepe a Demokratikus Chartában.

– Miért, érthető, nem?

– Nekem Miklós nem beskatulyázható. 69 óta ismertem őket, szinte napi barátságban voltunk velük, és mindig az volt a benyomásom, hogy felelős, nemzetben gondolkodó ember. És amikor meghalt, elkezdik ennyire beszorítani a baloldali irányzatokba.

– Az egyik indíték benne az, amit az író-politikusokról mondtam, hogy nem kerülnek alá a politikai ügyekbe, de indulataik vannak, érzelmeik vannak, és ha politizál-

nak, akkor oppozícióban politizálnak. Tehát nem a Charta iránti rokonszenvvel, hanem a jobboldal iránti fenntartással és ellenszenvvel. Mert nem kapták meg, amit akartak. Aminek a gyökerei mélyebbre vezetnek, és nem is csak a Kádár-korszakbeli előtörténetet értem itt a mélyebben, hanem a kultúraszociológiai hátteret is. Mészöly Miklós egy nemzeti gondolkodású ember volt, a nemzeti oldalon azonban sok árnyalat van, de csak két prototípus. Az egyik Csurka, a másik Mészöly. Mi ennek a kultúratörténeti háttere? Az egyik az alföldi, tiszántúli mezőváros, a másik a dunántúli polgár város. Két markánsan különböző polgárosulás zajlik az országban, s ez a társadalomtörténet folyamat visszavezethető legalább a XVI–XVII. századig. Az általam tanulmányozott korszakban elképesztő alkati különbségek vannak például egy Berzsenyi Dániel és egy Csokonai Vitéz Mihály között. Nem személyiségalkati, hanem kultúraalkati, mondhatnám kultúraantropológiai különbségek. Alexa Karcinak van egy nagyon tanulságos könyvecskéje Pannoniáról, hogy mit jelentett: a pannoniai nemzeti tudat a hunniai nemzeti tudattal szemben, vagy ahhoz képest. Emlékszem rá, hogy Karcit nagyon irritálta az, hogy a mi nemzedékünkben is tapasztalható volt, hogy a pannóniaiakat általában amolyan Habsburg-pártiaknak tartják. Éppen egy Életünk konferencián mondta el, hogy azért vállalta föl a szombathelyi folyóirat szerkesztését, mert azt tapasztalta, hogy ugyanolyan mélységű, csak más jellegű nemzeti elkötelezettsége van ennek a fajta értelmiségi típusnak. Mészöly Miklós ezt a dunántúli nemzeti/polgári gondolkodásmódot képviselte, és ezt a típust irritálja az a fajta hajlam a kizárolagosságra törekvésnek, amit a kurucos tiszántúli és alföldi, mezővárosi magyarság képviselt. Ez nagyon mély ellentét. Irodalomtörténetileg is megragadható ellentét. Miklósnak az MDF-fel szembeni fenntartásaiban ott van ez a kultúratörténeti háttér is. Tehát ő egy más töltetű nemzeti gondolatot táplál magában. A rendszerváltozás ezt a mélyen lappangó ellentétet is felszínre hozta. Emlékszem rá, már sok színtéren volt felvillanó, felizzó vita a két „tábor” között. Ott volt a nagyszerű műveltségű és nemzeti elkötelezettségű Granasztói Gyurka, a történész, aki ráadásul még csak nem is ez a pannóniai, hanem a budai polgár mentalitását képviselő gondolkodó volt. Tehát nagyon magas szintű nemzeti elkötelezettség jellemezte, de őbenne is megvolt ez a tartózkodás a vidékiesebb nemzeti érzelmeket táplálókkal szemben. Amikor egy ilyen törésvonal keletkezik a politikai életben, akkor nemcsak azok a feszültségek törnek a felszínre, amelyek az utolsó tíz-húsz év alatt halmozódtak fel, hanem évszázadok tipológiai ellentétei is a kiéleződnek.

– Igen, a gyökerek örületesen erősek és ilyenkor aktivizálódnak, diktálnak...

– Előjöttek, de azt mondom, hogy végül is ez egy nagy áldása a magyar történelemnek, hogy előjöttek, mert így lehet róluk beszélni.

– Igen, ezt szeretném ezzel a könyvvel elérni, hogy legalább az érintettek beszéljenek egymással. Mert amíg harc van, kampány, akkor mindenki összeshár, a közös „ellen-ségre” fókuszálnak, a többi szempont ehhez képest eltörlődik.

– Azért ne tessék ettől tartani, hogy ezek a gyűlölködések hosszú ideig képesek lennének fennmaradni. Tessék csak belegondolni, hogy az az SZDSZ-es garnitúra, amelyik elképesztő gyűlölködéssel vetette rá magát Antallra, az tizenöt-húsz évvel később úgy beszél róla, mint az ideális vezetőről, szóval nem kell ezt annyira komolyan venni.

– Meg az is a gond, hogy túl kevés az önállóan gondolkodó ember, csak vannak hangadók és mennek utánuk, ki milyen hatás alá kerül. Lényeg, hogy ne kelljen önálló véleményt alkotni, mert az nagy munka. Mindennek utána kéne járni, olvasni, de hol? Mi az objektív hírforrás? Egyszerűbb a közvetlen környezetből felszippantani az információkat, vagy fél-információkat, ellenőrzés nélkül. Mint ahogy most az oroszokkal a gazdasági kapcsolatokat az Orbán-kormány felújította, mert a szükség így hozza, de ezt úgy állítják be, hogy bezzeg akkor hogy utáltátok a ruszkkikat! De hát az egy politikai elnyomás volt, teljesen más a felállás, mint az, hogy mit diktál a gazdasági logika, piacra van szükség. Most nekem nagyon sok mindent megvilágított, ami nagyon homályos volt eddig.

– Nekem is az lett volna, ha nem sodródok bele a politikába. Attól azonban, hogy túlságosan belesodródjak, megóvott egy „jó szokásom.” Egyetlen egy szemesztert nem hagytam ki, politikus-korszakomban sem, hogy legalább heti egy alkalommal egy szemináriumot ne tartsak az egyetemem. Nekem ez egy lelki szükséglet volt, hogy mindig legyen valami távolságom a politikától. Ezt nekem a tanítás adta meg. Az, hogy bölcsész gyerekekkel beszélgethettem, ráadásul a magyar irodalomnak azokról a korszakairól, amelyek igen erősen át voltak hatva a politikával (itt most elsősorban a felvilágosodásra és a reformkorra gondolok) sokat segített a lelki egyensúlyom megtartásában.

– Egy objektív nézőpont, amikor a kívülállóság bölcsességével lehet szemlélni, elemezni az eseményeket.

– Igen, az, hogy valamiféle távolságtartással a legkegyetlenebb élményeket is megpróbáljam valahogy földolgozni.

– Gondolom, Antallnak is nagyon sokat segített, hogy történészként tudta ezt tekinteni.

–De mennyire! Egyébként, ha már szóba hozta, április hatodikán tartották meg a születésnapját Cegléden, én voltam az egyik előadó. Ott meséltem el, hogy hogyan ismerkedtem meg vele. 74-ben jelent meg egy tanulmánya Eötvös Józsefről, én akkor az ELTE reformkori tanszékén dolgoztam, és nekem is jelentek már meg Eötvös-dolgozataim, és miután az Irodalomtörténet című lapnál is tevékenykedtem, rám lőcsölték, hogy én írjak recenziót erről a tanulmánykötetről. Antall Józsefről soha nem

hallottam korábban, de ez a tanulmánya rendkívül figyelemre méltó volt, s ezért ki is emeltem a kötet szerzői közül. A recenzióm megjelenése után nem sokkal Antall felhívott a tanszéki titkárságon, megköszönte, hogy jókat írtam róla, és meghívott egy beszélgetésre az Orvostörténeti Múzeumba, aminek ő volt az igazgatója. Amikor

Marosvásárhelyen Alexa Károllyal, a hetvenes évek közepén útban Sütő Andrásához

elmentem hozzá, a formális ismerkedést követően rögtön a lényegre tért. A szobája falánál álló négy ládára mutatott, és elkezdett róluk beszélni. – Nem sejtet, hogy mi van ezekben a ládákbán, ugye? – Nem bizony. – Eötvös József életművének a kéziratok hagyatéka. – Hogy került ez ide?

Válaszából kiderült, hogy Oltványi Ambrus (egy kivételes műveltségű, arisztokrata származású filosz) volt kapcsolatban az Eötvös-család emigrációban élő tagjaival, és azok szerették volna Magyarországra áttelepíteni az Eötvös-hagyatékot. Kérdésükre, hogy kire lehetne rábízni a kéziratok gondozását, Oltványi Antall Józsefet ajánlotta mint Eötvös-kutatót. Nos, első találkozásunk azzal zárult, hogy Antall megkérdezte tőlem: nem lenne-e kedvem, hogy részt vegyek a hagyatéék feldolgozásában? Igent mondtam, s el is kezdtük a munkát, de néhány hónap után azzal kerestek meg, hogy vállaljam el a *Mozgó Világ* főszerkesztő-helyettesi tisztségét. Elvállaltam ezt is, abban a reményben, hogy mindkét feladattal megbirkózom, de hamar kiderült, hogy ez nem fog menni. Amikor bevallottam Antallnak, kaptam tőle egy útravalót. Azt

mondta, hogy megérti és nagyon sajnálja a döntésemet, de jegyezzem meg, hogy amire most vállalkoztam, az nem irodalom, az nem kultúra. Az politika. „Igen, azt sejttem” – válaszoltam, mire ő ironikusan hozzátette:

– Hát akkor azt is jegyezd meg, hogy egy valamirevaló filosz nem hagyja magát elcsábítani holmi politikai ügyekkel!

Ez hetvennégyben volt, ezt követően irodalomtörténeti vándorgyűléseken néha találkoztunk, de nem volt munkakapcsolatunk. Majd, amikor jött ez a korábban emlegetett történet, hogy az MDF elnökségében elnököt kerestünk, és Csoóri, majd Szabad György ajánló szavai után megkérdezték, hogy ki ismeri még Antall Józsefet, elmondtam a fenti történetet, s hozzátettem: azért tudom jó szívvel ajánlani az elnöki tisztségre, mert tudom, hogy hogyan gondolkodik a magyar történelemről, Magyarországról. Az Eötvös-tanulmányaiból tudom. Amikor aztán elnökünké választottuk, felidéztem neki a tőle kapott „útravalót”, miszerint „egy valamirevaló filosz nem hagyja magát elcsábítani holmi politikai ügyekkel.” Hosszú idő után először láttam felszabadultan nevetni....

– És aztán Antall megírta az Eötvös-monográfiát?

– Nem, nem csinálta meg.

– Aztán ki folytatta ezt a munkát?

– A kéziratos anyag teljes feldolgozása nem készült el, de írt jó néhány Eötvös-tanulmányt még és ezek meg is jelentek a kétkötetes munkájában, amikről aztán én is írtam.